

תוכן העניינים

	יעקב (קובי) מצר
ז	הקדמה לגרסה העברית
	יואנה ניטנברג ובנימין קאופמן
יא	פתח דבר לגרסת המקור בגרמנית
	יעקב (קובי) מצר
1	אהרן מנצ'ר ונוער יהודי: מבוא וסיכום
	דורון רבינוביץ
29	החיפוש אחר דרכי מילוט: וינה, 1938–1941
	גבריאלה אנדרל
47	עליית הנוער מצילה ילדים ונוער
	אליזבת בקל-קלמפר
81	אהרן מנצ'ר: משפחה, גורדוניה, עליית הנוער
	חנה ויינר
89	אהרן מנצ'ר: ארבע השנים האחרונות
	נספח א – מספרי הילדים והנוער שמילטה
109	עליית הנוער מאוסטריה, 1.1.1939–31.12.1939
110	נספח ב – מכתבים
	נספח ג – יומן קבוצת חירות, השומר הצעיר,
128	1941–1942 – קטעים נבחרים
131	נספח ד – מסמכים נוספים
145	נספח ה – זיכרונות אישיים על אהרן מנצ'ר ועליית הנוער
168	על הכותבים

יעקב (קובי) מצר

הקדמה לגרסה העברית

אהרן מנצ'ר (1917–1943) היה חבר ומדריך בתנועת גורדוניה בווינה. עם הרחבת מפעל עליית הנוער לאוסטריה, לאחר סיפוחה לגרמניה הנאצית במרס 1938, היה מנצ'ר לאחד מפעיליו המרכזיים. החלטתו המודעת להשעות את עלייתו לארץ ישראל, כדי להמשיך בהכנת בני הנוער באוסטריה לעלייה ולהבטיח את יציאתם מגבולות הרייך, הביאה בספטמבר 1939 למינויו למנהל עליית הנוער בווינה ולאחראי על תנועות הנוער הציוניות בעיר, שהשלטונות חייבו אותן לפעול במסגרת ארגונית משותפת. התגייסותו המוחלטת לעבודתו ויוזמתו להפוך את בית הספר של עליית הנוער, בשילוב עם תנועות הנוער, לבית של פעילות חינוכית וחברתית לילדים ולנוער יהודים בווינה, עשו את אהרן מנצ'ר עד מהרה לדמות מובילה במאמצים לחלץ ילדים ובני נוער מאוסטריה, ולמנהיגם של בני הנוער היהודיים הציונים אשר נותרו עדיין בעיר.

במאי 1941 נסגרו בצו השלטונות הנאציים כל המוסדות הציוניים, לרבות עליית הנוער. מנצ'ר עצמו נשלח לעבודת כפייה בדופל שבאוסטריה העילית, ובספטמבר 1942 גורש לגטו טרוזיינשטאט שם המשיך בעבודתו החינוכית עם ילדים ונוער. באוקטובר 1943 הוא שולח לתאי הגזים בבירקנאו עם קבוצה בת 1,196 ילדים יהודים, שהועברו שישה שבועות קודם לכן מביאליסטוק לטרוזיינשטאט, ועם 52 מלווייהם המבוגרים, שוכני הגטו, אשר התנדבו, כמוהו, לטפל בילדים הללו ולהדריכם. דמותו של אהרן מנצ'ר ופועלו עומדים

במרכז הספר למרות הכול... אהרן מנצ'ר ועליית הנוער (*Trotz allem... Aron Menczer und die Jugendalijah*) בעריכתם של יואנה ניטנברג (Nittenberg) ובנימין קאופמן (Kaufmann) שיצא לאור בשנת 2013 בווינה.

בשנת 2004 הקימה האוניברסיטה העברית בירושלים, במרכז ללימודי אוסטריה, קרן מחקר על שמו של אהרן מנצ'ר. הקרן מיועדת למימון מחקרים על החיים, על התרבות ועל ההיסטוריה היהודית בזיקתם לעיר וינה. הקרן נוסדה הודות לתרומה של עיריית וינה בסיוע אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית באוסטריה. היה זה אך טבעי שהמרכז ייזום את הוצאתו לאור של הספר בגרסה עברית, יוזמה שזכתה לברכתה של ד"ר יואנה ניטנברג, העורכת והמוציאה לאור של הספר בגרסת המקור.

פרופ' רות פיין, שעמדה בראש המרכז ללימודי אוסטריה באותה העת, ואלישבע מואטי, המנהלת האדמיניסטרטיבית, הציעו לי לערוך את הגרסה העברית של הספר, הצעה שנעניתי לה ברצון, בין השאר בגלל קשרי משפחה – אהרן מנצ'ר הוא דודי, אחיו של אבי מרדכי. קשר זה הביא אותי כבר לפני עשרות שנים ללמוד על חייו ומעשיו בשנים 1938–1943, בקריאה ובשיחות עם עמיתיו וחניכיו, שהצליחו בחלקם לצאת מאוסטריה כל עוד היה אפשר, ועם אחרים ששרדו את מוראות התקופה. ככל שלמדתי יותר, הלכה וגברה בי ההכרה כי לסיפור פעילותו של מנצ'ר, על רקע חייהם המעורערים של יהודי וינה הנאצית קודם להשמדה, יש חשיבות ועניין לכול ולא רק לקשורים עמו קשר פרטי-משפחתי. הספר ממחיש זאת היטב. פרסומו בגרסה העברית יעשיר את ארון הספרים העברי הדל בפרסומים על תולדות יהודי אוסטריה בתקופת השלטון הנאצי בכלל, ועל אודות פועלו של אהרן מנצ'ר בפרט.

לגרסה העברית של הספר נוספו שני חלקים חדשים שאינם במקור הגרמני: פרק מבוא מקיף פרי עטי הבוחן את פועלו של אהרן מנצ'ר, את משמעותו בהקשר ההיסטורי ומתייחס גם לסוגיות העולות מהמחקר ומספרי זיכרונות; מקורות מן הארכיון – נתונים, מכתבים

ודוחות מתורגמים לעברית (נספחים א, ב, ד), שצירפתי לשם הארה והמחשה של חלק מהנושאים העולים בספר.

כמו כן בצעתי בגרסה העברית כמה שינוי עריכה אחרים: הוספתי הערות שוליים להבהרה, שאותן (פרט לאלו שבפרק המבוא ובנספחים) ציינתי בראשי התיבות של שמי (י"מ); הקטעים מיומנה של קבוצת חירות של השומר הצעיר (1941–1942) ומבחר מהזיכרונות האישיים שפורסמו במהדורת המקור, נמצאים בנספחים ג, ה; הושמטו ביאורים של מונחים המוכרים והידועים היטב לקורא העברי; השארתי תצלומים רלוונטיים לקורא העברי והוספתי תצלומים חדשים.

ברצוני להודות לראשי המרכז ללימודי אוסטריה שבאוניברסיטה העברית בירושלים בעבר ובהווה: פרופ' רות פייז, פרופ' נועם שובל ופרופ' גילי דרורי, ולמנהלת האדמיניסטרטיבית של המרכז, אלישבע מואטי, על היוזמה ועל התמיכה; למחלקת התרבות של עיריית וינה (Kulturabteilung der Stadt Wien) ולקרן אהרן מנצ'ר על הסיוע הכספי בהוצאת הספר לאור בגרסתו העברית; ליפתח הלרמן-כרמל מתרגם הספר; לד"ר קארין נויבורגר-טויטו על עזרתה המסורה בבדיקת התרגום העברי ובסריקת המקורות מן הארכיון ועל תרגום מגרמנית לעברית של המכתבים והמסמכים מן הארכיון המצורפים לספר; לעובדי הארכיונים שסייעו לי: ארכיון תנועת העבודה במכון לבון, ארכיון יד ושם והארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי.

ברצוני להודות גם להוצאת מאגנס: לד"ר לאה גילולה על עבודת עריכה מסורה ומקצועית, ליהונתן נדב מנכ"ל ההוצאה, לבני מר העורך האחראי, לרם גולדברג אשר על ההפקה ולכל צוות ההוצאה. לצערנו מרטין פוגל וארי רט, שיזמו וליוו את הוצאת הספר לאור בגרסת המקור, כבר אינם אתנו. יהי זכרם ברוך.

יעקב (קובי) מצר

אהרן מנצ'ר ונוער יהודי: מבוא וסיכום

אהרן מנצ'ר (1917–1943) מונה למנהל עליית הנוער ולאחראי על פעילותן של תנועות הנוער הציוניות בווינה מיד עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, בראשית ספטמבר 1939, לאחר שעלו לארץ ישראל קודמיו בתפקיד, יהודה ברות (וייסברוד) (1908–1991), ביולי 1939, ובעקבותיו אגון מרקשטיין.¹ שאר המדריכים הוותיקים של תנועות הנוער ופעילי עליית הנוער עזבו את אוסטריה בדרכם לארץ ישראל תוך חודשים ספורים. בראשית שנת 1940 היה מנצ'ר, בן ה-22, האחד והיחיד מבני החבורה הבוגרת יחסית שנשאר בווינה. החלטתו באותה העת, שלא לנסות לצאת מאוסטריה, נבעה מתחושת מחויבות לילדים ולנוער שנותרו בעיר, בדומה למניעי החלטתו חצי שנה קודם לכן לשוב לווינה משהותו הקצרה בארץ ישראל עם קבוצת חניכים של עליית הנוער שליווה בדרכה ארצה.

אמנם מדי פעם בדק מנצ'ר בהתכתבותו עם נתן שוואלב (1908–2004), מפעיל המרכז העולמי לקשר ולהצלה של ארגון החלוץ בג'נבה שבשווייץ הנייטרלית, אם אפשר להסדיר את עלייתו, אך פרט לכך לא עשה דבר. נראה שהסתפק בתשובותיו החיוביות של שוואלב, אולי כדי להרגיע את עצמו ואת משפחתו בארץ ישראל (ששמר עמה על קשר באמצעותו) בידיעה עצמה שנתיב היציאה

1 ראו דיווח על מינויו של מנצ'ר, ארכיון יד ושם, תיק 030/61; יהודה ברות (וייסברוד), עדות, 22.9.1977, ארכיון יד ושם, תיק 03/3912. עוד על יהודה ברות (וייסברוד) ראו עמ' 53, הערה 13.

פתוח בפניו.² ב־14 בדצמבר 1940 כתב לו על כך שוואלב בפעם האחרונה: "עבורך אישית, העניין הוא אפשרי, אם תוכל להיות עם רחה [פריאר] [...] אם אתה מתכוון ברצינות, אני מבטיח לך מהצד שלי את הסרטיפיקט ההכרחי. כתוב לי ויידע אותי".³ במילים אחרות, הוא הציע למנצ'ר להבריח את הגבול ליוגוסלביה ולחבור אל רחה פריאר (1892–1984) בזאגרב, כפי שדאג להעביר אליה כחודש ימים קודם לכן חמישה-עשר נערים חניכי עליית הנוער בווינה (ראו להלן). מנצ'ר לא התייחס כלל להצעה הזאת של שוואלב במכתביהם הבאים. לעומת זאת במכתב מיום 23 ביולי 1941 ליוסף לוונהרץ (Löwenherz) (1884–1960), הממונה על קהילת יהודי וינה מטעם השלטונות הנאציים, כתב:

כאשר חזרתי באפריל 1939 מארץ ישראל לווינה (הלא עזבתי בארץ את הורי היקרים ואת חמשת אחי) נמשכתי אל הנוער שלי בעיר ומאז הקשר בינינו רק התהדק עוד ועוד. אם דחיתי את עלייתי מאז פרוץ המלחמה שוב ושוב, היה זה רק משום שראיתי אז, ועוד יותר מכך היום, שהנוער בווינה זקוק לי. ומי שמכיר אותי יודע שאין אלו מילים ריקות.⁴

עזיבת כל המדריכים הבוגרים של תנועות הנוער בווינה, פרט למנצ'ר, מבליטה אחת מן השאלות הקשות שהתמודדו אתן פעילי הקהילות והארגונים היהודיים, כמו גם השליחים מארץ ישראל שפעלו באירופה ומנהיגי הארגונים הציוניים בארץ ישראל שמתעמם הם נשלחו: האם להישאר באירופה הנאצית או לצאת ממנה כל עוד הדלת פתוחה?⁵

2 ההתכתבות בין מנצ'ר ושוואלב בשנים 1939–1943 שמורה ברובה בארכיון תנועת העבודה, תיקים III-37A-5-131, III-37A-5-132, III-37A-1-20, III-37A-1-52, III-37A-5-133. תרגום המכתבים והמסמכים מגרמנית המובאים בפרק זה: קארין נויבורגר-טויט.

3 ארכיון תנועת העבודה, תיק III-37A-5-132. סרטיפיקט הוא המונח השגור לאשרת עלייה לארץ ישראל, שהקצתה ממשלת בריטניה. להלן אשתמש במונח הזה.

4 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק A/W180.1. המכתב במלואו ראו נספח ב.

5 הדין בסוגיה הזאת מבוסס על שני המאמרים: חוה (וגמן) אשכולי, "הקמתו ופעילותו

זרח ורהפטיג (1906–2002), ממנהיגי תנועת המזרחי בפולין, כתב בזכרונותיו ברבות הימים: "הבעיה של הנהגה הזריזה בהצלת עצמה, תוך נטישת הציבור לנפשו, העיקה כל הזמן על מצפוננו".⁶ ברוח דומה ישראל גוטמן מציין כי עזיבתה של קבוצת עילית מיהודי פולין, בהם מנהיגי הציבור היהודי על ארגונו השונים, הייתה מקור מבוכה וחולשה, ומדגיש שהביקורת הקשה על התנהגותם החלה מיד בעזיבתם. מעזיבתה של המנהיגות היהודית הסתייגו גם כמה מנהיגים ציוניים בארץ ישראל, כמו ברל כצנלסון ויצחק טבנקין.⁷ לעומת זאת אשכולי מדגישה שהערכה "כי הישארות המנהיגות במקומותיה הייתה תורמת לעמידת הכלל היהודי, אינה סותרת את הקביעה, כי עיקר המאמץ הציוני לחילוץ המנהיגות היהודית מארצות הכיבוש נעשה בתקופה שהסכנה הנשקפת למנהיגות הוערכה כגדולה יותר מהסכנה הנשקפת לכלל היהודי".⁸ אכן בווינה למשל, מיד עם השתלטות הנאצים על העיר, נכלאו המנהיגים הנבחרים של הקהילה היהודית, ואחדים מהם נשלחו לדכאו.

השליחים מארץ ישראל ששבו מפולין דיווחו על שיתוק חיי הקהילה בפולין, על היעדר היכולת לפעול תחת הכיבוש הגרמני, ומשום כך על האצת המאמצים למלט משם את הפעילים הציונים. חוסר האונים, קשיי הקשר עם ארץ ישראל והצמצום המשווע באפשרויות העלייה הובילו גם רבים מהשליחים שפעלו בג'נבה למסקנה שאין תוחלת להישארותם שם, במיוחד לאחר הצטרפותה של איטליה ביוני 1940 לכוחות הציר הלוחמים והחשש שמא שווייץ לא תוכל להוסיף ולהישאר נייטרלית. רבים מהם אכן שבו אז ארצה. נוסף על החששות ואי-הוודאות בדבר היכולת לשמור על קשר עם הנהגת התנועות הציוניות בארץ ישראל

של מרכז הצלה חלוצי-הסדרות בג'נבה 1939–1942", יד ושם: קובץ מחקרים כ (תש"ג), עמ' 109–142; חוה (וגמן) אשכולי, "לשאלת יציאתם של הפעילים הציונים מאירופה בראשית מלחמת העולם השנייה", הציונות יז (1993), עמ' 191–209.

6 מובא אצל אשכולי, "לשאלת יציאתם של הפעילים", עמ' 193.

7 אשכולי, שם, עמ' 197–198; ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939–1943: גיטות-מחתרת-מרד, תל אביב 1977, עמ' 149–150.

8 אשכולי, "לשאלת יציאתם של הפעילים", עמ' 209.

ועם פעיליהן בשטחי הכיבוש, תרמה לעזיבת שליחים רבים את ג'נבה גם "תפישה מצומצמת של תפקיד השליחות בעת מלחמה, זיהויה עם עלייה וחוסר הבנה לחשיבות הקשר כשלעצמו".⁹ נתן שוואלב לעומת זאת הציג עמדה אחרת. במכתב ששיגר להנהגה הציונית בארץ ישראל ביולי 1940 כתב:

דווקא ברגעים אלה, שבהם התנועה מרוסקת ועזובה לנפשה, צריך לרכז אמצעים לעזרתה ולפעול למענה, ולו לשם תיקון והקלה ארעית, כדאי הדבר. אפשר בכל זאת לעמוד בקשר מתמיד עם כל חלקי התנועה, ליעץ להם בצרתם, לכוונם ולחפש דרכי הצלה. יש עוד מה לאבד, ואם נוסד המוסד הזה, הרי דווקא לימי חירום נוצר, כשהתנועה היא רחוקה מהארץ ומידיעה ממנה.¹⁰

שוואלב הצליח לשמור על קשרי התכתבות עם אנשי תנועות הנוער החלוציות בשטחי הכיבוש הנאצי ברובה של תקופת המלחמה. הוא אף נרתם לסייע לעליית הנוער ולצעירים בעצה טובה ובכספים שהצליח לגייס מארגונים יהודיים שונים, במיוחד מהג'וינט, כל עוד היה אפשר. על כך מעידה, בין השאר, גם תמיכתו במאמצי ההצלה של אהרן מנצ'ר, כפי שעולה מן ההתכתבות הענפה ביניהם. אין ספק שהתגובה לשאלה אם להישאר בארצות שתחת הכיבוש הנאצי או אפילו בשווייץ הנייטרלית, שאלה שהתמודדו עמה, לפחות עד סוף שנת 1940, מנהיגי הקהילות היהודיות, פעיליהן הציונים ושליחי ארץ ישראל, לא הייתה אחידה. בצ'כיה למשל נשארו כמה מן הפעילים הציונים הבולטים כמו יעקב אדלשטיין (1903–1944), פרנץ קאהן (1895–1944) ואיש החלוץ דב הרשקוביץ, ששרד את השואה.¹¹ גם פעילי תנועות הנוער בַּגְלֵמְבֵּיה החליטו שלא לברוח

9 אשכולי, "הקמתו ופעילותו של מרכז הצלה", עמ' 112.

10 מכתב של נתן שוואלב אל מזכירות חבר הקבוצות, 20.7.1940, מובא אצל אשכולי, שם.

11 דב הרשקוביץ, עדות, 30.4.1995, ארכיון יד ושם, תיק 03/8527; שלמה שמידט, "החלוץ" בטרזיינשטאט, השפעתו ופעולתו ההינוכית", יד ושם: קובץ מחקרים ז (תשכ"ח), עמ' 101–115.

מזרחה לברית המועצות לאחר הכיבוש הגרמני, ורבים מפעילי ארגון החלוץ ומדריכי תנועות הנוער בפולין, לאחר שנמלטו עם פרוץ המלחמה לשטחים בשליטה סובייטית ולליטא העצמאית, שבו לחבריהם בשטחי הכיבוש הגרמני כדי לתמוך בהם ולהנהיגם. אהרן מנצ'ר, שנותר על משמרתו בווינה, השתייך, כאמור, לחבורה הזאת.¹²

חודשים ספורים לאחר שמונה למנהל עליית הנוער באוסטריה החליט מנצ'ר לצרף 120 בני נוער למסע העפלה של כאלף יהודים, שארגן ארגון החלוץ כחלק מעלייה ב, ועשה את דרכו מאוסטריה ליוגוסלביה.¹³ החלטתו הייתה מנוגדת לעמדה של הנהלת עליית הנוער בירושלים בראשותה של הנרייטה סאלד (1860–1945) אשר התנגדה לנתיב הבלתי לגאלי, בעיקר מחשש פן בתגובה תבטל ממשלת בריטניה את הקצאת הסרטיפיקטים המיועדים למפעל עליית הנוער. מה גם שהכנה מראש של מקומות קליטה מסודרים בקיבוצים ובמושבים, שהפכה תנאי הכרחי לקבלת סרטיפיקטים לצעירים, הייתה מסובכת ולא תמיד אפשרית בשביל בני נוער שעלו ארצה בנתיבי העפלה.¹⁴

מנצ'ר פירט את הנימוקים להחלטתו החריגה במכתב לנתן שוואלב, מיום 14 בדצמבר 1939, והדגיש את ההיענות ההכרחית לאפשרות שנוצרה למלט מאוסטריה את בני הנוער הללו, גם אם ב"דרך חדשה ומסובכת מאוד" ובמחיר קשיים אפשריים בקליטתם

12 אשכולי, "לשאלת יציאתם של הפעילים", עמ' 199; גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 149; פרדקה מזיא, רעים בסער: נוער יהודי במאבק עם הנאצים, ירושלים 1964, עמ' 30–34. עוד על חברי תנועות הנוער שבחרו להישאר בשטחי הכיבוש הגרמני במזרח אירופה, בצ'כיה ובאוסטריה והמשיכו לפעול בקרב הנוער ראו נילי קרן, "לסמל ולמופת: תנועות הנוער הציוניות במזרח-אירופה בתקופת הכיבוש הגרמני והשפעתן על החינוך הישראלי", משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה לד (תשס"ז), עמ' 217–225.

13 המפעילים במסע זה לא הצליחו ברובם להיחלץ מיוגוסלביה. הגרמנים רצחו אותם לאחר שכבשו, הם ובני בריתם, את יוגוסלביה באפריל 1941. ראו אוהר אבריאלי, פתחו שערים, תל אביב 1976, עמ' 71–87; חנה ויינר ודליה עופר, פרשת קלאדובור-שאבאץ: מסע ההעפלה שלא הושלם, תל אביב 1992.

14 על הכנת מקומות קליטה מסודרים לעולים בעליית הנוער ראו דבורה הכהן, ילדי הזמן 1933–1948, ירושלים 2011, עמ' 194.

בארץ ישראל.¹⁵ ממכתב זה ומדומים לו אנו למדים על הלבטים של מנצ'ר ושל שאר פעילי עליית הנוער בשטחי הרייך כיצד לגשר בין הדפוסים המסודרים של הכשרה, מיון, עלייה וקליטה, שעל פיהם התנהל מפעל עליית הנוער, לבין צורכי ההצלה המידיים שדחיפותם גברה לאחר פרעות ליל הבדולח בנובמבר 1938, וביתר שאת לאחר פרוץ המלחמה בספטמבר 1939.

עמדתה של הנרייטה סאלד לא הייתה חד-משמעית. אף כי הוסיפה לשלול בכל תוקף את העלייה הבלתי לגאלית כאפשרות קבילה לעליית הנוער, היא הבינה לאחר ליל הבדולח כי יש להתאים את דפוסי ההכנה לעלייה במידה מסוימת ולקצרו משמעותית כדי לזרז את מילוטו של הנוער משטחי הרייך.¹⁶ לעומת זאת בתשובה, בינואר 1940, לפנייתה של אווה מיכאליס-שטרן (1904–1992), מנהלת משרד עליית הנוער בלונדון, לשקול מדיניות הצלה נרחבת יותר ובררנית פחות, טענה סאלד כי עליית הנוער צריכה אמנם להיות מפעל של הצלה ודאגה למצוקות הפרט, אך עליה לשמור גם על ההליכים הרשמיים ובכלל זה על בדיקות רפואיות לבחירת ילדים המתאימים לצורכי בניין הארץ. הנהלת עליית הנוער המשיכה בעבודתה על פי הדפוסים הישנים בין השאר בגלל הצורך לקבוע סדר עדיפויות נוקשה בחלוקת מספרם הזעום של הסרטיפיקטים.¹⁷ בניסיון לגבור על מספר הסרטיפיקטים המצומצם שהקצו הבריטים לעליית הנוער העבירו פעילי הארגון, ובהם מנצ'ר, מועמדים לעלייה לארצות מעבר אירופיות בתקווה שאפשר יהיה להסדיר משם את עלייתם לארץ ישראל, אך גרמניה הנאצית ובנות בריתה כבשו את הארצות הללו והצלתם של רבים עלתה בתוהו.¹⁸

יוזמתה של רחה פריאר לשלוח מברלין ומווינה 120 נערים ונערות, שאבותיהם נספו במחנות ריכוז, בנתיב בלתי לגאלי שהחל

15 המכתב במלואו ראו להלן, עמ' 89–90.

16 הכהן, ילדי הזמן, עמ' 227.

17 ויינר ועופר, פרשת קלאדובור-שאבאץ, עמ' 86–87.

18 הכהן, ילדי הזמן, עמ' 227–256. ראו גם נספח א.

באוסטריה, בהברחת הגבול ליוגוסלביה (קודם לכיבושה על ידי כוחות הציר באפריל 1941) ומשם לארץ ישראל, הייתה גם היא חלק מהמאמצים הקדחתניים להוציא את הצעירים משטחי הרייך.¹⁹ ראוי לציין כי לאחר פרוץ המלחמה הסכימה ממשלת בריטניה לבקשת מחלקת העלייה בסוכנות היהודית שלא למנוע הענקת סרטיפיקטים ליוצאי גרמניה ואוסטריה המועמדים לעלייה עם עליית הנוער, אף שהיו אזרחים של ארץ אויב, ובלבד שישהו חצי שנה לפחות בארץ נייטרלית קודם לעלייתם.²⁰

אהרן מנצ'ר היה שותף פעיל ליוזמתה של פריאר שקרמה עור וגידים בנובמבר 1940. הוא ועמיתיו המדריכים בווינה בחרו נערים בווינה וצירפו אותם לנוער שהגיע מברלין כדי לשלוח אותם ליוגוסלביה. מנצ'ר ליווה את הנערים הווינאים לגראץ שבדרום מזרח אוסטריה ודאג לקשר ביניהם לבין יוזף שלייד (Schleich), מבריה הגבולות המקצועי, שהעבירם ליוגוסלביה. לאחר חציית הגבול רוכזו יחד כל 120 בני הנוער בזאגרב, מקום מושבה של רחה פריאר באותה העת, והגיעו לבסוף לארץ ישראל. ²¹ תשעים מהם קיבלו סרטיפיקטים ובזכותם הגיעו לארץ ישראל במאוס 1941, השאר ("ילדי וילה אמה") עברו מסע תלאות ארוך – בריחה והסתתרות בסלובניה, באיטליה ובשווייץ – והצליחו לעלות לארץ ישראל רק בתום המלחמה.²²

כדיעבד התברר שהיה זה אחד ממבצעי ההצלה המוצלחים של עליית הנוער בזמן המלחמה. עם זאת הוא עורר לא מעט ספקות קודם להוצאתו לפועל ובעת ביצועו, ומהלכיו זכו לפרשנויות שונות בספרי הזיכרונות ובספרות המחקר. הספקות נבעו בחלקם מהמתחים האישיים

19 יעל אורביתו, "פרשת 'ילדי וילה אמה' בראי הצלת ילדים בתקופת השואה", קונגרס היהודי למדעי היהדות 12, חטיבה ה (1997), עמ' 145–154; אשכולי, "הקמתו ופעילותו של מרכז הצלה", עמ' 130–131; רחה פריאר, ישרש: לייסוד עליית הנוער ושנותיה הראשונות, תל אביב תשי"ג.

20 רות וריו, בריחה בטרם שואה: הגירה מגרמניה בשנים 1938–1941, תל אביב 1990, עמ' 117–120.

21 זיכרונותיהם של מקס באכר ועזרא פרי, נערים בקבוצה הזאת, ראו נספח ה.

22 אורביתו, "פרשת 'ילדי וילה אמה'"; יוסף איתאי, ילדי וילה אמה, תל אביב 1983.

בין רחה פריאר "העצמאית", שלא בחלה בשום דרך למילוט נוער יהודי מתחומי הרייך, לבין הרשויות היהודיות כברלין מזה והנרייטה סאלד מזה. ספקות אחרים שיקפו את החששות של המוסדות היהודיים מנכונותה של פריאר ליטול על עצמה יוזמות בעלות סיכון גבוה, בין אם בניצול של נתיבים בלתי לגאליים ובין אם ביוזמה של מבצעי הצלה שלא סודרו למענם מראש מימון וסרטיפיקטים.²³ ההתכתבות בין אהרן מנצ'ר ונתן שוואלב בדבר יוזמתה של פריאר מצביעה על גישתו הזהירה של מנצ'ר באשר לאפשרות הוצאתה לפועל, אפשרות שהוא ביקש משוואלב לבדוק, אך גם על הבעת תקווה לשימוש נרחב יותר בדרכי המילוט הללו ועל החלטתו לצרף את נעריו ליוזמתה של פריאר, למרות הערכתו של שוואלב כי הדרך הזאת תיכשל בגלל

היעדר מימון מתאים ומחסור בסרטיפיקטים.²⁴

מנצ'ר גם השיב בחיוב לשאלתו של שוואלב אם יוכל לנפק לנוער שיועבר ליוגוסלביה סרטיפיקטים של עליית הנוער, אם וכאשר אלה יוקצו לו. השאלה הזאת חשפה סוגיה רחופה שהתמודדה עמה ההנהגה הציונית בארץ ישראל לאחר פרוץ המלחמה: כיצד לנהוג לנוכח המגבלות החמורות שהטילה ממשלת בריטניה בספר הלבן (1939) על כלל העלייה לארץ ישראל, ועל העלייה הישירה משטחי הרייך בפרט, וכיצד למנוע את אובדן הסרטיפיקטים של המועמדים לעלייה אשר לא יוכלו לממש את עלייתם. לפיכך בשלהי שנת 1940 החליטה הנרייטה סאלד כי סרטיפיקטים של עליית הנוער יונפקו רק לקבוצות שעלייתן לארץ ישראל לא תהיה מוטלת בספק.²⁵ במכתב מיום 19 באוקטובר 1940 הזהיר שוואלב את מנצ'ר מסכנותיה של יוזמת פריאר וגם התרה בו לבל ינסה לשלוח נוער

23 אורביטו, שם; איתאי, שם, עמ' 12-14; אשכולי, "הקמתו ופעילותו של מרכז הצלה", עמ' 130-131; ק"י בל-כדורי, "העלייה הבלתי-חוקית מגרמניה הנאצית", ילקוט מורשת ח (1968), עמ' 127-144; זריז, בריחה בטרם שואה, עמ' 117-119; פריאר, ישרש, עמ' 65-70.

24 מכתב של אהרן מנצ'ר לנתן שוואלב מיום 9.10.1940, ותשובתו של שוואלב מיום 19.10.1940 ראו נספח ב.

25 זריז, בריחה בטרם שואה, עמ' 80-88, 119.

לארץ ישראל מבלי שיוסדר מראש המימון לקליטתם בארץ. האזרה הזאת מבליטה בעיה נוספת שהתמודדו עמה פעילי עליית הנוער בשטחי הרייך טרם נעילת השערים באביב 1941 – הצורך הדחוף למלט נוער ובה בעת לדאוג למשאבים לאחזקתם בארץ ישראל, כדי לפתוח פתח לקבלת סרטיפיקטים עבורם.²⁶

עם זאת משהתברר לשוואלב כי חלק מילדי הקבוצה נשארו בזאגרב, שהייתה תחת הכיבוש הגרמני באפריל 1941, הוא סייע בהעברתם ללובליאנה שבאזור הכיבוש האיטלקי ונרתם בכל מאודו לגיוס משאבים, בעיקר מהג'וינט, שמימנו את המשך אחזקתם ביוגוסלביה ואחר כך באיטליה ובשווייץ. שוואלב גם העביר מידע מהקבוצה לארץ ישראל ומהארץ אליה.²⁷

בעניין מימון הקליטה בארץ ישראל לשם הבטחת הסרטיפיקטים כתב מנצ'ר לשוואלב ביום 3 בפברואר 1941: "באשר לעניין הסרטיפיקטים [...] אני יכול לומר לך רק שאין זאת אפשרות מבחינתנו, משום שלא יעמדו לרשותנו האמצעים הכלכליים הנדרשים. מועמדים טובים נמצאים כאן בוודאי עוד די הצורך".²⁸ ברוח דומה כתב שוואלב בספטמבר 1941 לעמיתו בארץ ישראל: "מצד אחד יש לפחות סיפוק מה מהצלת האנשים האלה [חברי הקבוצה שהועברו ללובליאנה], אבל מצד שני הדבר הוא טראגי מאד, היות שהיינו יכולים להציל באותה הדרך מאות ואולי את כל אלפי היהודים לו היו האמצעים הדרושים לזה".²⁹

קבוצת הנערים שהוברחה ליוגוסלביה בנובמבר 1940, כחלק מיוזמתה של רחה פריאר, הייתה האחרונה שאת מילוטתה מוינה מימן

26 קשיי המימון שבים ועולים בהתכתבות בין אהרן מנצ'ר לנתן שוואלב מסוף שנת 1939 עד מאי 1941. ראו למשל את מכתביו של מנצ'ר לשוואלב ולחיים ברלס, 17.6.1940, נספח ב. בהתכתבות הענפה בולטת גם התייחסותו של מנצ'ר ללא מעט מקרים פרטיים של בני נוער שנזקקו לסיוע בעלייתם לארץ ישראל או בקליטתם בארץ. ראו ארכיון תנועת העבודה, תיק III-37A-5-132.

27 אורביטו, "פרשת 'ילדי וילה אמה'", עמ' 149–150; אשכולי, "הקמתו ופעילותו של מרכז הצלה", עמ' 131.

28 המכתב כמלואו ראו נספח ב.

29 מובא אצל אשכולי, "הקמתו ופעילותו של מרכז הצלה", עמ' 131.

וארגון מוסד ציוני. עם זאת מנצ'ר הוסיף לעודד את הברחתם של בני נוער יחידים ליוגוסלביה בעזרתו של שלייך וסייע להם גם בחודשים הראשונים של 1941, אך להימלט יכלו רק בני נוער מעטים, אלה שמשפחותיהם הצליחו לגייס את הכספים הדרושים.³⁰

קשה היום להעריך אם אפשר היה להציל באותם הימים מאות או אלפים, כפי שטען שוואלכ. עם זאת ייתכן שאפשר היה גם בשנת 1941 למלט נוער ומבוגרים נוספים בהברחת גבולות משטחי הרייך, לו היו בידי מנצ'ר ופעילי עלייה אחרים משאבים כספיים רבים יותר מאלה שהעמידו לרשותם המוסדות היהודיים.

מפעל עליית הנוער בגרמניה (החל משנת 1933) ובאוסטריה (החל משנת 1938) נשען רובו ככולו על תנועות הנוער החלוציות שהיו ל"מאגר" העיקרי של מועמדיו לעלייה, והם נקלטו ברובם בקיבוצים בארץ ישראל. להבטחת קליטה מוצלחת הגדירה עליית הנוער, במודע ובמכוון, את ההכשרה העיונית והמעשית וההכנה לחיי שיתוף בארץ ישראל כמרכיבים חיוניים לאישור מועמדותם של בני הנוער לקבלת הסרטיפיקטים שיועדו להם. באוסטריה הפעילה עליית הנוער בשנת 1939 חוות להכשרה חקלאית (שתיים גדולות ושלוש קטנות יותר), אך הן נסגרו זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה משפסקה העלייה הישירה לארץ ישראל בנתיבים החוקיים. העבודה העיקרית של הקניית ידע עיוני בנושאים יהודיים, ציוניים וכלליים ושל הכשרה מקצועית מגוונת נמשכה בבית הספר של עליית הנוער בווינה.

מנצ'ר הפך את בית הספר של עליית הנוער ברחוב מארק אורל 5, בשיתוף עם תנועות הנוער הציוניות, למרכז של חינוך וחיי חברה לילדים ולנוער שנותרו בווינה. חניכיו של מנצ'ר, ששרדו את השואה שבו והדגישו בזיכרונותיהם את המשמעות הרבה של הפעילות החינוכית והחברתית שבהנהגתו, את התמיכה שהעניקה להם, ילדים בווינה הנאצית, ואת רישומה העמוק עליהם במהלך חייהם.³¹

30 ראו למשל זיכרונותיו של צבי (קוקי) שניידר, נספח ה.

31 "יום תיעוד קבוצתי על דמותו של אהרן מנצ'ר האדם והמחנך", 10.6.2002, ארכיון יד ושם, קלטת 4585. זיכרונות נוספים ראו נספח ה.